

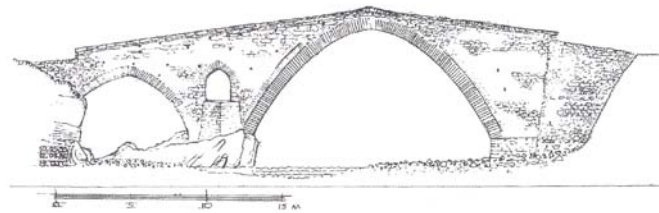


ΥΠΟΥΡΓΕΙΟ ΠΑΙΔΕΙΑΣ ΔΙΑ ΒΙΟΥ ΜΑΘΗΣΗΣ ΚΑΙ ΘΡΗΣΚΕΥΜΑΤΩΝ  
ΠΕΡΙΦΕΡΕΙΑΚΗ ΔΙΕΥΘΥΝΣΗ ΕΚΠΑΙΔΕΥΣΗΣ ΘΕΣΣΑΛΙΑΣ  
ΚΕΝΤΡΟ ΠΕΡΙΒΑΛΛΟΝΤΙΚΗΣ ΕΚΠΑΙΔΕΥΣΗΣ ΜΑΚΡΙΝΙΤΣΑΣ

# ΜΑΣΤΟΡΟΧΩΡΙΑ

ΑΡΓΥΡΗΣ Π.Π. ΠΕΤΡΟΝΩΤΗΣ

ΑΡΧΙΤΕΚΤΩΝ, BAUMEISTER, Y.[ÜKSEK] MİMAR



ΜΑΚΡΙΝΙΤΣΑ

ΙΟΥΝΙΟΣ 2011



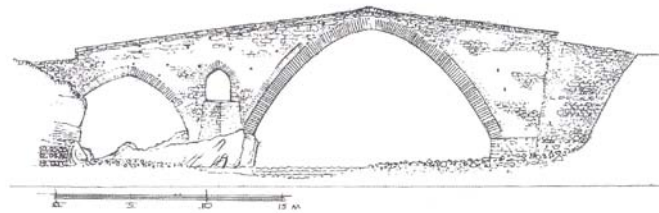


ΥΠΟΥΡΓΕΙΟ ΠΑΙΔΕΙΑΣ ΔΙΑ ΒΙΟΥ ΜΑΘΗΣΗΣ ΚΑΙ ΘΡΗΣΚΕΥΜΑΤΩΝ  
ΠΕΡΙΦΕΡΕΙΑΚΗ ΔΙΕΥΘΥΝΣΗ ΕΚΠΑΙΔΕΥΣΗΣ ΘΕΣΣΑΛΙΑΣ  
ΚΕΝΤΡΟ ΠΕΡΙΒΑΛΛΟΝΤΙΚΗΣ ΕΚΠΑΙΔΕΥΣΗΣ ΜΑΚΡΙΝΙΤΣΑΣ

# ΜΑΣΤΟΡΟΧΩΡΙΑ

ΑΡΓΥΡΗΣ Π.Π. ΠΕΤΡΟΝΩΤΗΣ

ΑΡΧΙΤΕΚΤΩΝ, BAUMEISTER, Y.[ÜKSEK] MİMAR



ΜΑΚΡΙΝΙΤΣΑ

ΙΟΥΝΙΟΣ 2011

# ΚΕΝΤΡΟ ΠΕΡΙΒΑΛΛΟΝΤΙΚΗΣ ΕΚΠΑΙΔΕΥΣΗΣ ΜΑΚΡΙΝΙΤΣΑΣ



Copyright © 2011

Κέντρο Περιβαλλοντικής Εκπαίδευσης Μακρινίτσας

370 11 Μακρινίτσα

Τηλ.: 24280 69040, τηλ. και fax: 24280 90010

e-mail: [mail@kpe-makrin.mag.sch.gr](mailto:mail@kpe-makrin.mag.sch.gr)

website: <http://kpe-makrin.mag.sch.gr/>

## **Συγγραφή:**

Αργύρης Π.Π. Πετρονώτης

Αρχιτέκτων, Baumeister, Y.[üksek] Mimar

## **Επιμέλεια:**

Παναγιώτης Βίγκλας

## **Γραμματειακή υποστήριξη:**

Ελένη Χρυσοχού

## **Σχεδιασμός - Εκτύπωση:**

Εκδόσεις ΙΔΕΟΓΡΑΜΜΑ

ISBN: 978-960-9406-13-0



Ευρωπαϊκή Ένωση  
Ευρωπαϊκό Κοινωνικό Ταμείο



ΥΠΟΥΡΓΕΙΟ ΠΑΙΔΕΙΑΣ, ΔΙΑ ΒΙΟΥ ΜΑΘΗΣΗΣ ΚΑΙ ΘΡΗΣΚΕΥΜΑΤΩΝ  
ΕΙΔΙΚΗ ΥΠΗΡΕΣΙΑ ΔΙΑΧΕΙΡΙΣΗΣ



ΕΥΡΩΠΑΪΚΟ ΚΟΙΝΩΝΙΚΟ ΤΑΜΕΙΟ

Με τη συγχρηματοδότηση της Ελλάδας και της Ευρωπαϊκής Ένωσης



ΕΘΝΙΚΟ ΙΔΡΥΜΑ ΝΕΟΤΗΤΑΣ

## Πρόλογος

Το Κέντρο Περιβαλλοντικής Εκπαίδευσης Μακρινίτσας (Κ.Π.Ε.Μ.) υποδέχεται ομάδες μαθητικού πληθυσμού, εκπαιδευτικούς και ομάδες γενικού πληθυσμού. Οργανώνει και υλοποιεί εκπαιδευτικά προγράμματα περιβαλλοντικής εκπαίδευσης (Π.Ε.) για μαθητές, επιμορφωτικά σεμινάρια Π.Ε. για εκπαιδευτικούς και δράσεις για βίου μάθησης για τους ενήλικες.

Η φιλοσοφία και ο χαρακτήρας των δραστηριοτήτων του Κ.Π.Ε.Μ. προσανατολίζονται στη βιωματική μάθηση. Οι μικρές ομάδες εργασίας, τα εργαστήρια και η εμπλοκή των συμμετεχόντων στη διαδικασία της μάθησης, καταλαμβάνουν το μεγαλύτερο μέρος των προγραμμάτων του.

Στο πλαίσιο των δραστηριοτήτων του, το Κ.Π.Ε.Μ. συνεργάζεται με φορείς που εργάζονται σύμφωνα με τις αρχές και τους στόχους της αειφόρου ανάπτυξης σε επίπεδο περιφερειακό, εθνικό και διεθνές.

Σημαντικό μέρος της δράσης του Κέντρου αποτελεί η έκδοση εκπαιδευτικού υλικού Π.Ε. Μέχρι σήμερα έχουν εκδοθεί 30 τίτλοι βιβλίων, που αφορούν στα εκπαιδευτικά προγράμματα του Κ.Π.Ε., στη μεθοδολογία προσέγγισης των προγραμμάτων και σε πληροφορίες περιβαλλοντικού ενδιαφέροντος για τη Μακρινίτσα, το Πήλιο και την ευρύτερη περιοχή.

Η έκδοση αυτή φιλοδοξεί να συμβάλλει στην ευαισθητοποίηση μαθητών και εκπαιδευτικών, σε θέματα που αφορούν στο φυσικό και ανθρωπογενές περιβάλλον, με στόχο να αναλάβει ο καθένας μας συντονισμένη δράση για την προστασία του.

Γραμματή Ν. Μακέλη

Υπεύθυνη του Κ.Π.Ε. Μακρινίτσας



## Πρόλογος στην έκδοση

Το Κέντρο Περιβαλλοντικής Εκπαίδευσης Μακρινίτσας (Κ.Π.Ε.Μ.) συντονίζει το Εθνικό Θεματικό Δίκτυο Περιβαλλοντικής Εκπαίδευσης «*Τα Πετρογέφυρα της Ελλάδας*». Για την παιδαγωγική υποστήριξη του δικτύου αυτού έχει οργανώσει σεμινάρια, εργαστήρια και ημερίδες και έχει παράγει εκπαιδευτικό υλικό με σκοπό να ευαισθητοποιήσει μαθητές και εκπαιδευτικούς για αυτά τα θαύματα της λαϊκής αρχιτεκτονικής, τα πέτρινα τοξωτά γεφύρια.

Τη φετινή χρονιά, στις 1 και 2 Απριλίου 2011, το Κ.Π.Ε.Μ. οργάνωσε διήμερο σεμινάριο με τίτλο «*Τα πετρογέφυρα που μας ενώνουν*» όπου μεταξύ άλλων εισηγητών συμμετείχε ο αναπληρωτής καθηγητής της Ιστορίας της Αρχιτεκτονικής του Αριστοτέλειου Πανεπιστήμιου Θεσσαλονίκης, Αργύρης Π.Π. Πετρονώτης.

Στο πλαίσιο του σεμιναρίου ο κ. Αργύρης Πετρονώτης παραχώρησε στο Κ.Π.Ε.Μ. την άδεια έκδοσης αυτής της μελέτης του για τα Μαστοροχώρια που κρατάτε στα χέρια σας.





## **Σύντομο Βιογραφικό Σημείωμα του Συγγραφέα**

Ο Αργύρης Π.Π. Πετρονώτης γεννήθηκε στην Τρίπολη Αρκαδίας το 1924. Εκεί τελείωσε το Δημοτικό και το Γυμνάσιο (1941/42). Έλαβε μέρος στον Εθνοαπελευθερωτικό Αγώνα εντεταγμένος στο ΕΑΜ, μαχητής του 11ου Συντάγματος του ΕΛΑΣ (1942-1945). Στη συνέχεια εξορίστηκε στη Μακρόνησο (1947-1949).

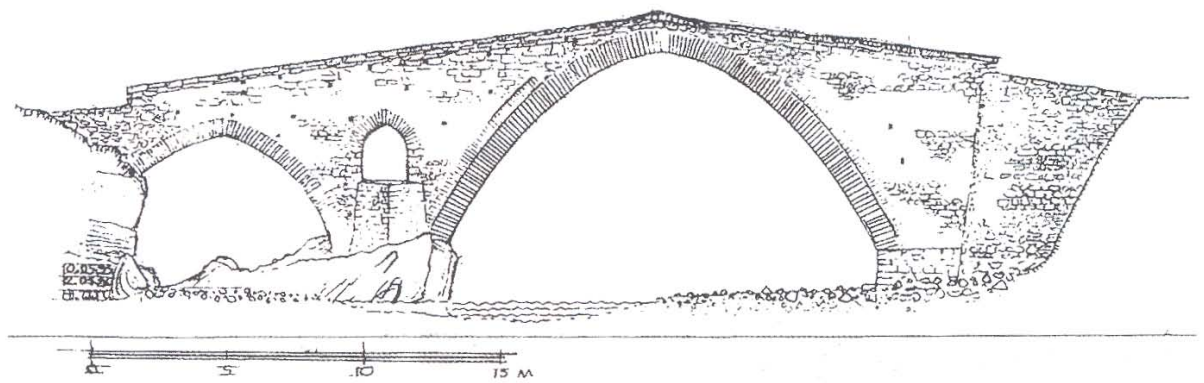
Τελείωσε Αρχιτέκτων- Μηχανικός στο Ε.Μ.Π. (1952). Έλαβε το πτυχίο του Ιστορικού-Αρχαιολογικού Τμήματος της Φιλοσοφικής Σχολής του Πανεπιστημίου Αθηνών (1968). Έγινε Διδάκτωρ-Μηχανικός του Πολυτεχνείου του Μονάχου (1968).

Εργάστηκε σε Υπουργεία, Οργανισμούς και στο ελεύθερο επάγγελμα ως αρχιτέκτων, έχοντας σχεδιάσει και κτίσει αρκετές οικοδομές (1968-1975). Προσέφερε υπηρεσίες στο αναστηλωτικό έργο του ναού του Επικουρίου Απόλλωνος Βασσών Αρκαδίας (1975-1979).

Δίδαξε Ιστορία Αρχιτεκτονικής στο Τμήμα Αρχιτεκτόνων της Πολυτεχνικής Σχολής του Α.Π.Θ. και παράλληλα στη Σχολή Καλών Τεχνών του ίδιου Πανεπιστημίου (1979-1991), συνταξιοδοτηθείς με τη βαθμίδα του αναπληρωτή καθηγητή.

Έχει γράψει πολλά άρθρα και βιβλία σχετικά με αρχιτεκτονικά μνημεία και θέματα. Με ανακοινώσεις πάνω στο ίδιο γνωστικό πεδίο έχει λάβει μέρος σε πολλά τοπικά και διεθνή συνέδρια.

Συνεχίζει το επιστημονικό ερευνητικό του έργο, προσφέροντας παράλληλα και υπηρεσίες στην ανάπλαση αρχιτεκτονημάτων και οικισμών.



### ***Ο λογότυπος του Δήμου Μαστοροχωρίων***

*Το Γεφύρι της Ζέρμας ή Καντσιώτικο Γεφύρι στον Σαραντάπορο, επαρχίας Κόνιτσας. Σχέδιο όψης προς τα αάντη (Α.Π. αποτύπωση 10.05.1995 / σχεδίαση 12.01.1996). Από το βιβλίο «Ο Γράμμος και τα Μαστοροχώρια της Κόνιτσας» του Αγγελου Σινάνη, εκδόσεις Ανάβαση, Αθήνα 2010.*

## Μαστοροχώρια

**Μαστοροχώρια.** «Μάστορας» λέγοντας στο μεγαλύτερο μέρος της Ελλάδας, σε ολόκληρη δε την Ήπειρο, θέλουν να πουν χτίστης. Στην Ήπειρο αναφέροντας Μαστοροχώρια, εννοούν μόνο τα χωριά οικοδόμων της περιοχής Κόνιτσας, όρος χρησιμοποιούμενος τουλάχιστον από τον 19ο αι., μάλιστα γύρω στα 1900 με δόση ειρωνείας (υποτίμησης). Τα Μαστοροχώρια της Κόνιτσας απλώνονται στη λεκάνη του Σαραντάπορου ποταμού. Στα αριστερά του προς το όρος Σμόλικα (2685 μ.) βρίσκονται τα χωριά Δροσοπηγή (πριν Κάντσικο), η Λαγκάδα (πρ. Μπλίζγιανη), η Καστανέα (πρ. Καστάνιανη), η Φούρκα, η Αγία Παρασκευή (πρ. Κεράσοβο), η Πουρνιά (πρ. Σταρίτσανη), το τριχώρι Μόλιστα: Γαναδιό, Μεσαριά (η κυρίως Μόλιστα) και Μοναστήρι (πρ. Μποτζιφάρι), συνεχίζουν ο Νικάνορας (πρ. Κορτίνιστα), η Πηγή (πρ. Πεκλάρι), η Τράπεζα (πρ. Βράνιστα) και η Εξοχή (πρ. Ζέλιστα). Ψηλά, πέρα από την Πηγή ξεκομμένο το Ελεύθερο (πρ. Γκρισμπάνι), και αμέσως μετά βλαχοχώρια ουδέτερα οικοδομικής. Στα δεξιά του Σαραντάπορου η Πυρσόγιαννη (πρωτεύουσα Δήμου Μαστοροχωρίων) και η Βούρμπιανη, πιο πάνω πλησιέστερα στο Γράμμο η Οξυά (πρ. Σέλτση), η Θεοτόκος/Φετόκος, Κεφαλοχώρι-Λυκορράχη (πρ. Λούπτσικο), η Πλαγιά (πρ. Ζέρμα), το Ασημοχώρι (πρ. Λισκάτσι, χωριό μαραγκών), οι Χιονιάδες (των ζωγράφων και αγιογράφων), ο Γοργοπόταμος (πρ. το Τούρναβο, χωριό ταγιαδόρων), το Πληκάτι και μετά το βλαχοχώρι Αετομηλίτσα (πρ. Ντέντσικο). Νοτιότερα από την Πυρσόγιαννη, ο Πύργος (πρ. Στράτσανη), ο Αμάραντος (πρ. Ίζβορος), η Αγία Βαρβάρα (πρ. Πλάβαλη) και η Πυξαργιά (πρ. Μπλιθούκι). Όλοι αυτοί οι μαστόροι μακριά από τον τόπο τους (αυτο-) χαρακτηρίζονταν «Κονιτσιώτες». Τούτοι οι φημισμένοι μαστόροι ντύνονταν χαρακτηριστικά κατάμαυρα σαν καλιακούδες, όπως ο ακουστός Πυρσογιαννίτης πρωτομάστορας Ζιώγα(ς) Φρόντζος (π.1815 - π.1893), που έφκιαξε το γεφύρι της Κάτω Κόνιτσας επί του Αώου στα 1870/71 με ογδόντα μαστόρους (εικ. 1). Δεν διαθέτουμε τεκμηριωμένες πληροφορίες για την ίδρυση των χω-



**Εικ. 1.** Ο Ζιώγα(ς) Φρόντζος (π.1815-π.1893) από Πυρσόγιαννη

ριών της Κόνιτσας, ούτε για την απαρχή της οικοδομικής δραστηριότητάς τους. Άραγε αυτά να συνέβησαν τον 17ο αιώνα ή και πολύ νωρίτερα; Λέγεται ότι ο Ντόλος (σημ. Βυθός), γειτονιά με το Ζουπάνι (σημ. Πεντάλοφος) νομού Κοζάνης, ιδρύθηκε στα μέσα του 17ου από Κερασοβίτες. Επ' ευκαιρία προστίθεται ότι και το Πληκάτι, που οικίστηκε από αλβανόφωνους χριστιανούς της Κολώνιας, υπήρξε μητρόπολη των χωριών της Φλώρινας Μπελκαμένη (σημ. Δροσοπηγή) το 1841 και Νεγοβάνη (σημ. Φλάμπουρο) το 1861.

Στη νότια Ήπειρο συναντάμε δεύτερη περιοχή με πολλά μαστοροχώρια. Βρίσκονται στη δυτική πλευρά της οροσειράς των Τζουμέρκων, γι' αυτό και οι από εκεί μαστόροι είναι γνωστοί ως Τζουμερκιώτες. Προέρχονταν από τα χωριά, τα Άγναντα και τα Πράμαντα (που οι ντόπιοι προφέρουν με άρθρο θηλυκό), την Κουσοβίστα (σήμερα Κτιστάδες), Κουκουλίστα (σημ. Κουκούλια), τους Μελισουργούς, την Γρετσίστα (σημ. Γραικικό), Νισίστα (σημ. Ροδαυγή), καθώς και τα Χουλιαροχώρια: Χουλιαράδες, Μιχαλίτσι, το Βασταβέτσι (σημ. Πετροβούνι), Γκούρα (σημ. Βαπτιστής). Σκλούπο (σημ. Αμπελοχώρι), Ραφταναίοι, κ.ά.

Κεντροβαρικά στην Ήπειρο βρίσκεται ένα μοναχικό, μεγάλο, παλαιό μαστοροχώρι, το μόνο βλαχοχώρι οικοδόμων, το Μέτσοβο, (πιο γνωστό για τους φημισμένους ξυλογλύπτες του), γνωστό και από τη συμμετοχή οικοδόμων του σε έργα του Αλή Πασά Τεπελενλή (π. 1744-1822).

Τα μαστοροχώρια της Κόνιτσας είναι κρίκος μιας αλυσίδας χωριών οικοδόμων στη Βόρεια Πίνδο, γύρω από τον ευρύτερο ορεινό όγκο του Γράμμου με τα βουνά Αρένες που επεκτείνεται έως το Ρουχοτάρ(ι) πάνω από τον Πεντάλοφο. Σημειώνεται ότι στα υψίπεδα του Γράμμου κυριαρχούσε το κτηνοτροφικό στοιχείο των πλούσιων Βλάχων τσελιγκάδων με πρωτεύουσα τη Γράμμοστα (σήμερα Γράμμος), ενώ κάτω γύρω στις πλαγιές τα μαστοροχώρια. Έτσι Δ-ΒΔ από τα Κονιτσοχώρια, πέρα από τη μεθόριο στην Αλβανία, αδιάσπαστη συνεχίζεται η σειρά με τα αλβανόφωνα μαστοροχώρια της Κολώνιας γύρω από την Ερσέκα κατά κανόνα χριστιανικά, τρία μεικτά και ένα αμιγώς μουσουλμανικό. Είναι η Μπόροβα (καμένη από τη Wehrmacht), το Γκοστοβίστι, η Ράχοβα, η Στίκα, Προντάν, Κρισιόβα, Πέζιανη, Σκοροβότι, Λέζνζα, Λιούρας, Μπούτκα, Σάλεσι κ.ά. Από εδώ προέρχονται οι Κολωνιάρηδες ή Κολωνιάτες, Αλβανοί χριστιανοί μαστόροι, οι οποίοι στην απογραφή της 8ης Μαρτίου 1885 στο Άγιον Όρος επί 406 τεχνιτών πλειοψηφούσαν αριθμούμενοι σε 254 που δήλωσαν «κτίστες».

Βορειοδυτικά της Κολώνιας εκτείνεται η περιοχή Όπαρη. Οπαρλήδες μαστόροι δούλεψαν και σε έργα του Αλή Πασά. Κατάγονταν από τα μαστοροχώρια Βοσκοπόϊ, Λέκα, Τούντας, Γκερκεβίτσι, μάλιστα από τη Μάργιανη και

κυρίως το Μπιθικούκι (Vithkuq) κοντά στη Μοσχόπολη. (Από το Μπιθικούκι κατέβηκε στο Μωριά ο Γιώργης Αρβανίτης με το μπουλούκι του 20 μαστόρους και έκτισε το 1692 το Καθολικό της Νέας Μονής Φιλοσόφου Δημητσάνας. Με το Μπιθικούκι, τη Μοσχόπολη και την Κορυτσά συνδεόταν ο Κυρ-Πέτρος, ο κατά την α΄ δεκαετία του 19ου αι. αρχιαιτέκτων του Αλή Πασά, ο «Μάστορο-Πέτρος, ο Μεημάρης του Βεζύρη» των τότε εγγράφων).

Βορειότερα εκτείνεται η περιοχή της Κορυτσάς και του Δεβόλη με σειρά μαστοροχώρια, (τουλάχιστον τα μισά χριστιανών οικοδόμων). Πιο γνωστά είναι η Πολένα, Οργκότσκα, Λιέσνα, Χότσιτσα, Γκραμπόσκα, Ζπόκι, Ζουτσίστι, Οτσίστι και Παναρίτι. Ας προστεθεί και το κάπως απόμακρο προς τα Β-ΒΔ Μαλίκι. Οι Γκιορτσαλήδες μαστόροι «ταξείδευαν» έως και τη Χαλκιδική.

Πριν κλείσουμε τον κύκλο γύρω από το Γράμμο να θυμηθούμε ότι βορειότερα από τη λίμνη Αχρίδα υπήρχε μια άλλη κοιτίδα σημαντικών μαστόρων. Βρίσκεται στην επίκοινη περιοχή Αλβανίας και Σλαβομακεδονίας, επώνυμη της πρωτεύουσάς της Ντίμπρας, (σλαβικά Ντεμπάρ, ελληνικά Δίβρης), που γεωγραφικά ανήκει στη δεύτερη ως άνω χώρα. Από εδώ προέρχονταν οι δαιμόνιοι πολυπολιτισμικοί Ντεμπρελήδες μαστόροι, που καυχόνταν ότι έχτισαν και τη Θεσσαλονίκη. Πιο γνωστά χωριά τους είναι η Σέμπιστα, η Κλένια, η Οστρένη, η Κερτσίστα, η Ντόμπροβα, η Γκολομπόρντα. Η τελευταία επί του αλβανικού εδάφους ανέδειξε τους Γκολομπόρδηδες μαστόρους, που εργάζονταν και στα ελληνικά χωριά της Νότιας Αλβανίας / Βορείου Ηπείρου (όπως στη Λεσινίτσα).

Από τα μέρη της Κορυτσάς γυρνώντας ανατολικά κλείνουμε τον περίγυρο του Γράμμου συναντώντας στο ελληνικό έδαφος τα μαστοροχώρια της Καστοριάς (και λίγο βορειότερά της αυτά της Φλώρινας): πρώτο από όλα τα καστοριανά έρχεται στην «κονιτσιώτικη» λεκάνη του Σαραντάπορου το Επταχώρι (γνωστό από «τη Μάχη της Πίνδου» του 1940): είναι το παλιό Μπουρμπουτσικό, που οι μαστόροι του αριθμούσαν 122 «κτίστες» στην ως άνω απογραφή του 1885 στο Άγιον Όρος. Μετά η Κυψέλη (πρ. Ψέλτσκο), Χρυσή (πρ. Σλάτινα), το Πευκόφυτο (πρ. Βύσαντσκο), η Ζούζουλη (από την οποία επώνυμοι πρωτομαστόροι εργάστηκαν το 1726 και το 1747 στη Μονή Ξηροποτάμου Άθω), το Βογατσικό (μαστόροι του δούλευαν στην Κωνσταντινούπολη, έγραψε στα 1806 ο Fr.-C.-H.-L. Rouqueville, 1770-1838). Ακόμα τα χωριά Άργος Ορεστικό (πρ. Χρούπιστα), Κωσταράς και Λάγκα (αμφότερα πριν και νυν), Μακροχώρι (πρ. Κωνοπλάτη), Νεστόριο (πρ. Νεστράμι), Νόστιμο (πρ. Νιστίμιο), καθώς και το Δεντροχώρι (πρ. Ντέμπελη) & η Ιεροπηγή (πρ. Κωστενέτσι) καταγραφόμενα τα δύο τελευταία ως σλαβόφωνα το 1929. Μια πολύ μεγάλη ομάδα μαστόρων από την ευρύτερη περιοχή με τον τίτλο «58 Καστωριανή» απαντάει σε έγγραφο των

αρχείων του Αλή Πασά της 19ης Σεπτεμβρίου 1801 αναφερόμενο στο κτίσιμο «στο κάστρο» Ιωαννίνων .

Επίσης ως «Καστοριανοί» μαστόροι καταγράφονται επώνυμοι τεχνίτες στους κώδικες της Μητροπόλεως Αδριανουπόλεως των ετών 1889-1911, προερχόμενοι όχι μόνο από χωριά της Καστοριάς, όπως η Οσνίτσανη (σήμερα Καστανόφυτο) και η Μαγγίλα (το Άνω Περιβόλι), αλλά και από άλλα που σήμερα υπάγονται στην επαρχία Βοΐου της Κοζάνης, όπως η Τραπετούστη (σήμερα Κλεισώρεια), Λικνάδες, Ζηκοβίστα (σημ. Σπήλιος), Μεσολογγόστι (σημ. Μεσόλογος), Βεδολούστι (σημ. Δαμασκηνιά).

Πριν αναφερθούμε στα σπουδαία μαστοροχώρια Βοΐου, κάνουμε λόγο για αντίστοιχα χωριά της Φλώρινας: Άλωνα (πριν Αρμένσκο), Κρυσταλοπηγή (πριν το ως σλαβόφωνο φερόμενο το 1929 Σμαρδάτσι), Πολυπόταμο (πριν Νερέτι), μάλιστα το Λέχοβο. Πιο γνωστά ήταν η Μπελκαμένη (επίσημα Δροσοπηγή) και η Νεγοβάνη (επισ. Φλάμπουρο), που αναφέρθηκαν ήδη πριν.

Η επαρχία Βοΐου ταυτίζεται με τον καζά της Ανασελίτσας επί Τουρκοκρατίας, καζάς που περιλάμβανε και λίγα χωριά του σημερινού νομού Γρεβενών. Το κυριότερο μαστοροχώρι της Ανασελίτσας, ανάμεσα στα πρώτα της Ελλάδας, ήταν το Ζουπάνι (σημ. Πεντάλοφος). Κοντά του σειρά ομότεχνων χωριών: ο Ντόλος (σημ. Βυθός), Κωνσταντσικό (σημ. Αυγερινός), Λιμπόχοβο (Δίλοφο), Μιραλή (Χρυσανγή), Κριμίνι, Ροδοχώρι (Ροδοβίστι), Μιρασιάνη (Μόρφη), Σβώλιανη (Αγία Σωτήρα), Μαγέρ (Δασύλλιο), Μπόρσια (Κορυφή), η Λούβρη. Κοντά στη Σιάτιστα το Κοντσικό (Γαλατινή), η Σέλιτσα (Εράτυρα), η Πέλκα (Πελεκάνος). Πολλοί μαστόροι δούλευαν στην Πόλη και δαπανούσαν για σχολεία κ.ά. έργα στο χωριό τους, όπως ο κάλφας Κωνστ. Χ. Δελιβός (1852-1900) από το Κριμίνι, όπου αφιέρωσε την κεντρική του βρύση, 1898 (εικ. 2). Στο νομό Γρεβενών (που μόλις το 1964 αποσπάστηκε από το νομό Κοζάνης) υπάγονται τώρα το Τσιράκι (σημ. Άγιος Κοσμάς), το Βιβίστι (σημ. Εκκλησιά), το Τρίτσκο (σημ. Τρίκορφο), το Μπίσοβο (σημ. Κυπαρίσσι), η Λούντζη (σημ. Καλονή), Δο(υ)τσικό, το Σκιζάχι (σημ. Αηδόνια). Ας προσθέσουμε και ένα μεμονωμένο μαστοροχώρι της επαρχίας Εορδαίας του νομού Κοζάνης, σήμερα Ερμακιά, πριν Φραγκότς, με τους ακουστούς Φραγκοτσήδες μαστόρους. Κυρίως Ζουπανιώτες εφάρμοσαν κατά το δεύτερο μισό του 19<sup>ου</sup> αι. στα μέτωπα



Εικ. 2. Βρύση του κάλφα Κ.Χ. Δελιβού στο Κριμίνι, 1898

εκκλησιών τύπου βασιλικής «αχλαδόσχημους φεγγίτες» (εικ. 3).

Το Ζουπάνι μαζί με τα χωριά *Ρατοβίσδι* (σημ. Ροδοχώρι), *Μυραλή* (Χρυσανγή), *Κονισκό* (=Κοντσικό, Γαλατινή), *Σέλτζα* (=Σέλιτσα, Εράτυρα) κ.ά. καταγράφονται ως υπάρχοντα σε πηγή του 1534. Ωστε από τα μαστοροχώρια αυτά και άλλα της Ηπείρου (άγνωστο ποιά) θα προέρχονταν οι συντροφικές οικοδόμων, ξυλουργών κ.ά., που το 1547 συνάντησε ο Pierre Belon (1517-1565) πάνω στα ίχνη της αρχαίας Εγνατίας, αναζητώντας στην Κωνσταντινούπολη καλλίτερους όρους ζωής. Προφανές το συμπέρασμα ότι προϋπήρχαν.



**Εικ. 3.** Ραβάνη. Παναγία, 1858-1886, ανατολικό μέτωπο με «αχλαδόσχημους φεγγίτες»

Εκείνα τα χρόνια επί Σουλτάν Σουλεϋμάν Α΄ του Νομοθέτη (1520-1566) κωδικοποιήθηκαν οι οικοδομικοί κανονισμοί: α) Τα δημόσια βασιλικά έργα ανελάμβανε υπηρεσία υπαγόμενη στο σουλτάνο ονομαζόμενη *hassa mimarları ocağı* (= σώμα αυτοκρατορικών αρχιτεκτόνων) που περιλάμβανε πολλούς αρχιτέκτονες *hassamimarlar* (*mimar* ο αρχιτέκτων) Οθωμανούς αλλά και Σλάβους, Βούλγαρους, κυρίως Ρωμιούς και Αρμένιους, συνήθως εκμουςουλμανισμένους, συχνά χριστιανούς, με επικεφαλής τον *hassamimarlarbaşı* με πρώτο βοηθό αρχιτέκτονα ονομαζόμενο *halife* ή *kalfa*, θέση που κατείχαν Οθωμανοί και μη, συχνά και Έλληνες, οι περίφημοι «Καλφάδες». – β) Τα άλλα έργα ιδιωτικά και επαρχιακά πραγματοποιούσαν ακριβώς τα περιουσιώδη οικοδομικά συνεργεία με επικεφαλής τον πρωτομάστορα, που προέρχονταν από άγονα μέρη, ορεινά χωριά και νησιά. Σ' αυτούς συγκαταλέγουμε τους μαστόρους μας και αυτούς που συνάντησε ο P. Belon.

Όπως η ραχοκοκαλιά της Πίνδου διαιρεί την Ελλάδα στα δύο, ανατολικά και δυτικά, κατά ομόλογο τρόπο χώριζε και την οικοδομική δραστηριότητα των Μακεδόνων και Ηπειρωτών μαστόρων. Ενδιαφέρον είναι ότι ο διαχωρισμός αυτός επεκτεινόταν και στην Πελοπόννησο. Η κατανομή δεν απέκλειε βέβαια την αλληλοδιείσδυση: Ζουπανιώτες δούλεψαν νωρίς το 1771 (*EN XIPI ΜαςΟΥΠΟ ΓΗΟΡΓΗ ΖΟΥΠΑΝ[ΟΤΗ]*) και το 1777 στο Τσεπέλοβο στα Ζαγοροχώρια Ηπείρου, - που ήταν ο προνομιακός χώρος από μια εποχή μαστόρων της Πυρσόγιαννης. Αντίστροφα οι τελευταίοι εμφανίζονται να δουλεύουν τον 19ο αι. στο Βόλο και στη Μαγνησία της Θεσσαλίας. Αλλά εκεί νωρίς στο Πήλιο τον πρώτο λόγο είχαν οι Ζουπανιώτες, που εργάζονταν και στην άλλη Θεσσαλία, μετά στη Στερεά

Ελλάδα, φτάνοντας αργότερα, τον 19ο αι., και στην Ανατολική Πελοπόννησο. Ταξείδευαν και στην άλλη Μακεδονία, στη δε Κωνσταντινούπολη, αναδείχθηκαν «καλφάδες» (πρώτης τάξεως μαστόροι). Συχνά στην Πόλη σε κτητορικές επιγραφές εκκλησιών απαντούμε την υπογραφή μαστόρων και της Λούβρης, κ.ά.

Σημειώνεται ότι η Θεσσαλία δεν είχε μαστοροχώρια, εκτός από τη Σκλάταινα («Σπαθοσκλάταινα», σήμερα Δρακότρυπα) στα ορεινά της Καρδίτσας. Αλλά τον οικοδομικό χαρακτήρα της προσέδωσαν πρόσφατα, το 1863, Κονιτσιώτες μαστόροι που εγκαταστάθηκαν εκεί οικογενειακά προερχόμενοι από τη Μπλίζντιανη (σημ. Λαγκάδα), Βούρμπιανη, Κεράσοβο (σημ. Αγία Παρασκευή), Καστάνιανη κ.ά.

Οι Κονιτσιώτες μαστόροι «ταξείδευαν» κατά κύριο λόγο δυτικά της Πίνδου, στη Νότια Αλβανία, στα Πωγόνια, στο «Τσάμικο» (Θεσπρωτία), στα Ζαγοροχώρια και νοτιότερα. Οι Τζουμερκιώτες έχτιζαν σκόρπια στο νομό Ιωαννίνων, κυρίως στον κάμπο της Άρτας και εισχωρούσαν στον ορεινό όγκο της Πίνδου έως τις δυτικές παρυφές του θεσσαλικού κάμπου. Τεκμήριο της παρουσίας τους εκεί και αλλού είναι τα ιδιόμορφα «τζουμερκιώτικα» κωδωνοστάσια που μόνο αυτοί ύψωναν: είδος τοιχωτών καμπαναριών, τα οποία στους ανώτερους ορόφους έχουν κοίλες τις πλάγιες πλευρές τους, που καταλήγουν σε λίθινους κυλίνδρους, απόηχος του επτανησιακού μπαρόκ (εικ. 4).



Εικ. 4. Στη Σίμου Ναυπακτίας, 1860

Κονιτσιώτες και Τζουμερκιώτες κατέβαιναν στην Αιτωλοακαρνανία και νοτιότερα. Οι πρώτοι «ταξείδευαν» περισσότερο στους κάμπους του Αγρινίου και του Μεσολογγίου, όπου αργότερα πολλοί εγκαταστάθηκαν, οι δεύτεροι κατευθύνονταν ανατολικότερα προς τα ορεινά της περιοχής: εκεί σ' αυτούς τους «Αρβανίτες» (όπως τους ονόμαζαν οι ντόπιοι, υπονοώντας Ηπειρώτες, που ταυτίζουμε με τους Τζουμερκιώτες) απόδιδαν την κατασκευή των γεφυριών τους και τη διδασκαλία της οικοδομικής παλαιότερα στους ντόπιους. – Στην ορεινή Ναυπακτία (= στα «Κράβαρα») και στην Ευρυτανία συναντάμε μικρά μαστοροχώρια. Στα Κράβαρα ήταν η Δορβιτσά, η Σίμου, ο Παλαιόπυργος, η Μεγάλη Λομποτινά (σήμερα Άνω Χώρα), η Κοζίτσα (σημ. Αμπελακιώτισσα), ο Πόδος, και βόρεια από τον Εύηγο ποταμό, η ναυπακτιακή Αράχοβα και η Σιτίστα (σημ. Γραμμένη Οξυά). Για το τελευταίο χωριό λένε: «Όλοι οι Σιστινοί ξέρουν να χτούνε, και οι γυναίκες τους...!». Πρόκειται για ενδιαφέρουσα εξαίρεση στον



πανελλήνιο κανόνα μόνο οι άντρες να οικοδομούν, ενώ γυναίκες σπάνια αναφέρεται έστω και να τους βοηθούν. – Βορειότερα στην Ευρυτανία μαστόρους είχαμε στη Δομνίστα, και μάλιστα στο Κρίκελλο, αφού Κρικελιώτες μαστόροι εργάζονταν επ' αμοιβή «στο κάστρο» του Αλή Πασά στα Γιάννενα το 1801.

Στην Πελοπόννησο, όπου κατέβαιναν και εργάζονταν δυτικά οι Ηπειρώτες, ανατολικά οι Μακεδόνες, υπήρχαν παλαιά εγχώρια οικοδομικά εργαστήρια. Αδιευκρίνιστες πληροφορίες έχουμε για τον Μυστρά. Οι Τσάκωνες (της Κυνουρίας) κτίσανε – λέει – τα πρώτα τόξα «στης Κυρας το Γεφύρι» στο Λάδωνα επί Φραγκοκρατίας (1205-1430). Άραγε πρώιμο έργο (του 1627) είναι η μαρμαρόστρωση του καθολικού Ορθοκωστάς (*ΔΙΑ ΧΥΡΟΣ ΜΑΣΡΟΙΩΑΝΝΙΟΥ*) του εργαστηρίου του Πραστού;, που με επώνυμους τεχνίτες ακμάζει από περίπου το 1740 έως τα μέσα του 18ου αι.. Μαστόρους γνωρίζουμε και από την Καστάνιτσα, τον Αγιαντρέα, την περιοχή Αγίου Πέτρου, νεότερους από τον Πλάτανο, και τα χωριά του Καστριού· (Καστρίτες δούλεψαν στις αναστηλώσεις Επιδαύρου).

Στην περιφέρεια Καλαβρύτων, στην ορεινή περιοχή της τη γνωστή από τον 13ο αι. ως *Κλουκίνα* ή *Κλουκίνες* τεκμηριώνεται τουλάχιστον από τρεις και πλέον αιώνες (στη διάρκεια της Βενετοκρατίας 1685-1715) η παρουσία δραστηριών επώνυμων οικοδόμων. Προέρχονταν από τα «Κλουκινοχώρια» Αγρίδι, Μεσορούγι, Περιστέρα, Σόλο, Χαλκιάνικα και μάλιστα από την Αγία Βαρβάρα: είναι οι γνωστοί «Κλουτσινώτες» (κατά τσιτακισμό από το «Κλουνικιώτες») ή (Αγιο-)«Βαρβαρίτες» μαστόροι με ιδιότυπη χρήση του ξύλου στις κατασκευές τους. Ακούγονται και ως «Καλαβρυτινοί» σε μεγάλα έργα: «*ξήντα μαστόροι κτίζανε του Ίρι το γεφύρι... | Μαστόροι Καλαβρυτινοί και μαρμαροχτιστάδες*» [: ίσως να πρόκειται για το γεφύρι του Κόπανου του 1730] [ή του παλαιότερου;] στον *Ίρη* = Ευρώτα κοντά στη Σπάρτη]. – Τους «Βαρβαρίτες» μαστόρους διαδέχτηκαν ουσιαστικά μετά την Επανάσταση του 1821 οι οικοδόμοι από τα Λαγκάδια. Αυτοί δραστηριοποιούνταν ήδη από τον 18ο αιώνα, κυριάρχησαν όμως από τον 19ο αι. στο Μωριά, ώστε το «Λαγκαδι(α)νός» να φτάσει να σημαίνει χτίστης. Κοντά στα Λαγκάδια υπήρξαν και άλλα μαστοροχώρια, πρώτο του Σέρβου, μετά το Μπουγιάτι, το Ρεκούνη (σημ. Λευκοχώρι), οι Αράπηδες, η Κατσουλιά, τα Ζουλάτικα, το Ψάρι. «Βαρβαρίτες» και Λαγκαδι(α)νοί μαστόροι υπήρξαν ναοδόμοι και δημιουργοί με την Παλιγγενεσία νέου τύπου τρουλλωτού ναού του «νέο-οκταγωνικού» (κάτω και από την επίδραση τζαμιών).

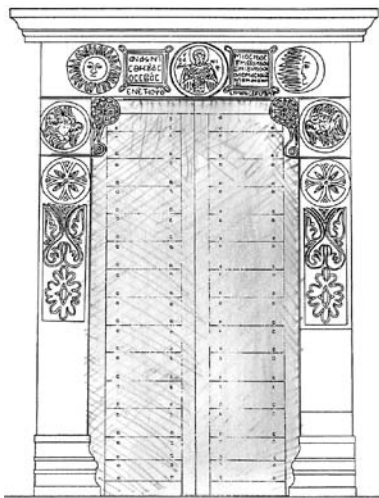
Στη Μάνη της νότιας Πελοποννήσου δεν συναντάμε μετακινούμενα συνεργεία, αλλά χωριά με ξεχωριστούς μαστόρους ιδίως στη δυτική ακτή της, όπως το Οίτυλο, Πύργο Διρού, Καφιώνα, Νομισί, Κουτήφαρι (σημ. Θαλάμια). Η Χωτάσια Οιτύλου – λένε – «έβγαζε μόνο μαστόρους». Καλοί μαστόροι και από την Πλάτσα, Πολιάνα (σημ. Άγιος Νίκων), Τσέρια, Λιασίνοβα (σημ. Προσήλιο). Από την Κίττα είναι ο πιο γνωστός «πετροφάος» Καλοπόθος Λυμπέρης, που περί το 1849 διακόσμησε ένα πετροπαράθυρο με



**Εικ. 5.** Κίττα Μάνης. Λιθοανάγλυφο Καλοπόθου Λυμπέρη, π.1849

πλούσια και απρόβλεπτα λιθανάγλυφα (εικ. 5). Η Μάνη η πλέον άγονη περιοχή της Πελοποννήσου, ανέδειξε τους πιο γόνιμους λιθοξόους της χερσονήσου.

Στα νησιά τώρα: Στα Επτάνησα η Ζάκυνθος είχε τον πρώτο λόγο. Στα 1644 έξι ντόπιοι πρωτομαστόροι και πελεκάνοι ανέλαβαν και έκτισαν την εκκλησία της Φανερωμένης (πρώτος ο Αντώνης Ζερβός, τελευταίος ο Θοδωρής Μαλόραχος). Μαραγκοί Ζακυθηνοί στα 1685-1715 φκιάξανε ξυλογέφυρα στο Μωριά. Σήμερα ακόμα ακούγονται δυο χωριουδάκια η Λούχα και το Γύρι, ας προστεθεί και ο Κοιλιωμένος (σημ. Αγ. Νικόλαος). Στα Κύθηρα τον 19ο αι. συναντήσαμε αξιόλογους λιθογλύπτες κωδωνοστασίων (Νικ. Φατσέας της Μυρτιδιώτισσας 1888, Αντώνης Βλαντής της Αγίας Μόνης 1890). Στην Κεφαλλονιά γνωρίζουμε επώνυμους πρωτομαστόρους από συμφωνητικά του 1541 (Λοΐζος Καλαύριας) και του 1582 (Φαργκίσκος Αρσένης & Νικολός Αντρωνάς). Ιδίως στους Παξούς υπήρχαν ταλαντούχοι «ταξειδευτές» μαστόροι και πελεκάνοι. Στην Κέρκυρα



**Εικ. 6.** «Παριανό θύρωμα» στη Φολέγανδρο, *αψθ'* (=1709)

όμως το 1814 έφεραν ομαδικά Μαλτέζους χτίστες. Σε περιπτώσεις σεισμών Ηπειρώτες και Μωραΐτες μαστόροι κατέκλυζαν τα Επτάνησα. Ξέρουμε γενικά ότι σε τέτοιες έκτακτες περιστάσεις οι οικοδόμοι «έτριβαν τα χέρια τους»...

Στο ευρύ Αιγαίο πολλά νησιά ήταν εστίες μαστορωσύνης. Στη Σκόπελο, εκεί που όταν το φθινόπωρο δεν είχαν καταναλωθεί τα κρασιά, για οικονομία νερού, τα χρησιμοποιούσαν στη «λάσπη» χτισίματος. Μαρμαρονήσια πρωτεύανε σε μαρμαράδες: Η Πάρος ξεκίνησε νωρίς και δημιούργησε περίτεχνα σκαλιστά πρότυπα θυρωμάτων με επίκρανα *καράβολους* (εικ. 6). Η Τήνος από



Εικ. 7. Χώρα Τήνου, 1803

το 1715 παίρνει τη σκυτάλη, και μαζί με άλλα οι μαρμαράδες της τεχνούργησαν τα «προκατασκευασμένα» λεπτεπίλεπτα πυργωτά καμπαναργιά, (όπως επίσης οι ίδιοι διαμόρφωσαν και τους ορθόδοξους «αχλαδόσχημους φεγγίτες») ήδη πριν το 1821 (εικ. 7). Η Νάξος, η Σαντορίνη, κυρίως η Άνδρος και η Μύκονος έβγαζαν μαστόρους.

Από τα μεγάλα ανατολικά νησιά ας αναφερθεί πρώτη η Λέσβος με τους «καλφάδες» της, όπως ο Χατζη-Κομνηνός που έχτισε τον Πανάγιο Τάφο στα 1810, και τους πρωτομαστόρους «γιαπιντζήδες», όπως αυτός ο ανώνυμος με τη νησιώτικη γαλάζια βράκα στη Σμύρνη το 1820 (εικ. 8). Η Χίος χάρη και στα λατομεία της στα Θυμιανά ανέδειξε

οικοδόμους και λιθογλύπτες. Η Σάμος υπολείπεται, ξένοι κυρίως έχτιζαν εδώ.

Έχει ωστόσο ένα μικρό μαστοροχώρι, την Καστανιά, όπου όμως και γυναίκες «μαστόρ'σες» υπήρχαν και «'πούργευαν», βοηθούσαν επαγγελματικά τους μαστόρους. Οι πιο πολλοί ξενόφερτοι εδώ ήταν οι Καρπαθίτες μαστόροι, οι πιο δραστήριοι «ταξειδευτές» του Αιγαίου, από την Πελοπόννησο έως τη ... Μαδαγασκάρη. Η Ρόδος φαίνεται έχει παλαιά παράδοση. Στα 1457 σκαλίζεται στα τείχη της το όνομα του Μανουήλ Κούντη, του πρώτου των πρωτομαστόρων της. Στα 1554 Ροδίτες μαστόροι δουλεύουν στο συγκρότημα Süleymaniye Camii στην Πόλη. Αναδεικνύονται πρωτομαστοροι στην Πάτμο, παλαιότερος ο Μαστροστεφανής, *ακίζ'*, (1617). Σε νεώτερα χρόνια ναοδόμοι και δημιουργοί των σταυροθολιακών βασιλικών, που χτίστηκαν αποκλειστικά στα Δωδεκάνησα και στη Ν.Α. Μικρά Ασία έως και τη Σπάρτη της Πελοποννήσου. Οι βρακοφόροι Κυκλαδίτες με πρώτους τους Καρπαθίτες, ανοικοδόμησαν από τα 1834-1835 τη νέα πρωτεύουσα του Ελληνικού Βασιλείου. Για τη νέα Αθήνα προστρέξανε μαστόροι από όλες τις ελληνικές περιοχές. Ακόμα και από τη Μεγάλη Ελλάδα (νότια Ιταλία) εργάστηκαν στα βασιλικά ανάκτορα. Στη διάνοιξη της Διώρυγας του Σουέζ, 1859-1869 δούλεψαν πολυάριθμοι Αιγαιοπελαγίτες· ονόματα πολλών απ' αυτούς ήταν σκαλισμένα στο βάθρο του αγάλματος του αρχι-



Εικ. 8. Μυτιληνιός «γιαπιντζής» στη Σμύρνη, 1820

μηχανικού του έργου Λεσσέψ (Ferd. de Lesseps, 1805-1894).

Η Κρήτη συμπαγή μαστοροχώρια δεν είχε, «μουράρους» στις βενετοκρατούμενες πόλεις ναί. Γνωστός είναι ο πρώτος των μουράρων Ρεθύμνου το 1583 Γιάννης Σκορδίλης. Στα νεότερα χρόνια αναδείχτηκαν εξαιρετοι μεμονωμένοι πελεκάνοι. Στην Κύπρο σήμερα υπάρχουν αγρότες που χτίζουν θαυμάσια. Εκεί υπάρχει το συγκροτημένο μαστοροχώρι Καϊμακλί, που οι μαστόροι του δούλευαν απέναντι στα Άδανα, στη Μερσίνα, κ.ά. της Μικράς Ασίας.

Στην πολυεθνική Μικρά Ασία εργάζονταν κυρίως Ρωμιοί και Αρμένιοι, δεν έλειπαν και Τούρκοι. Οι τελευταίοι από τη Σμύρνη με συγκροτημένο συνεργείο τους το 1625 έκτισαν τη σωζόμενη οικία του Σημαντήρη στη Χώρα της Πάτμου. Στη Σμύρνη δούλευαν πολλοί μαστόροι από το Αιγαίο (Τηνιακοί, Ανδριώτες, Μυτιληνιοί, κ.ά.). Βορειότερα το 1586 σαράντα Ρωμιοί κτίστες από το Γενιτσαροχώρι του Αϊβαλιού πήγαν και έκτισαν το φρούριο Τσανάκ-Καλέ στα Δαρδανέλια. Απέναντί του στη χερσόνησο της Καλλίπολης περίφημοι ήταν οι Μαδυτινοί οικοδόμοι. Αυτοί σύμφωνα με τον Evliya Celebi (περί το 1659) έκτιζαν στο Ρουμ (= μάλλον Μικρά Ασία) και στην Κωνσταντινούπολη, όπου αργότερα πολλοί αναδείχτηκαν «βασιλικοί Καλφάδες», όπως ο Χατζη-Στεφανής Κωνστ. Γαϊτανάκης (περ. 1821-περ. 1880). Η Κωνσταντινούπολη ήταν πόλος έλξης και κέντρο εγκατάστασης πολλών μαστόρων, πρωτομαστόρων και αρχιτεκτόνων από όλη την αυτοκρατορία και έξω απ' αυτήν Οθωμανών, εκμουσουλμανισμένων, και Χριστιανών, (Εβραίοι μαστόροι δεν υπήρχαν). Στα Β-ΒΔ της πρωτεύουσας η Αδριανούπολη και η Φιλιππούπολη συγκέντρωναν επίσης ξένους μαστόρους. Στην πρώτη εργάζονταν Δυτικομακεδόνες κυρίως «Καστοριανοί», στη δεύτερη το σημερινό Plovdiv υπήρχε μεγάλη συσσωμάτωση (*εσνάφ* ή *ρουφέτ*) Ελλήνων και Βουλγάρων, καθώς και Ντρεμπρελήδων. Βούλγαροι μαζί με Ηπειρώτες και Μακεδόνες κτίζαν στην ανατολική Μακεδονία. Φημισμένα μαστοροχώρια στη βουλγαρική Ροδόπη ήταν το Σοκόλοφτσι (Ντόλνο Ντερέκιση) και το Μομτσίλοφτσι (Γκόρνο Ντερέκιση), επίσης γνωστά είναι το Μπρατσικόβο (Bratziqono), και το Μπάτσκοβο (Bačkonο, το Πετρίτσι, η βυζαντινή *Πετριτζώ*) στο όρος Μπέλες. – Στην υπόλοιπη Θράκη ακουστοί Γραικοί «ντουλγκέρηδες» (τουρκ. *dülger*= μαραγκός, χτίστης, μάστορας) κατάγονταν από το Διδυμότειχο, το Σουφλί, το Σαλτίκι(ι) (= σημ. Λάβαρα), Ορτάκιοϊ (βουλ. Inaj-longrad), Σόφιδες (τουρκ. Evrencik), Σηλυ(μ)βρία (τουρκ. Silivri, όπου παλαιότερα (μετά το 1563) θρυλείται εγκατάσταση και Αρμενίων για την κατασκευή γέφυρας), Βιζύη (κοινώς *Βυζώ*, τουκ. Vize), Επιβάτες (κοινώς *στα Επίβατα*, τουρκ. Pigados, πατρίδα του Κωνσταντίνου «βασιλικού κάλφα» επί Σουλτάν Μουσταφά Γ' (1757-1771), που εκπόνησε το 1762 το μοναδικό σωζόμενο ξύλινο πρόπλασμα σε κλίμακα του καθολικού της Μονής Ξηροποτάμου Άθω), Σαράντα

Εκκλησιές (τουρκικά στην αρχή *Kirkkilise*, τώρα *Kirklareli*). Από δω όπως και από τα άλλα χωριά οι «ντουλγκέρηδες» μετακινούμενοι κατά συνεργεία με τα γαϊδουράκια τους έφταναν έως τη Ρουμανία, και τη Βουλγαρία. – Στην Κωνσταντινούπολη μαζί με άλλους ακούμε και για «Καραμανλήδες» της Καππαδοκίας. Απ' αυτούς (Χριστιανούς και Μουσουλμάνους) έκτιζαν στο τζαμί *Süleymaniye* τον 16ο αι. Στον ίδιο αιώνα αναφέρονται εδώ κτίστες από τη Νίγη, το Προκόπι, την Καισάρεια. Από την τελευταία υπήρχε το 1637 συσσωμάτωση Αρμενίων επίσης στην Κωνσταντινούπολη. Όλοι αυτοί κατάγονταν από την Καππαδοκία. Ενίοτε οι Ρωμιοί υπογράφονταν ως «Καισαριώτες» όπως ο Γεώργιος νωρίς το 1689 στη Μητρόπολη Χώρας Αμοργού ή ο μοναχός Προκόπιος στη Μονή Σινά σε 6 έργα του 1765-1804. Από την Καισάρεια ήταν και ο Αρμένιος Σαρκίς Κάλφα, ναοδόμος το 1732. Γνωρίζουμε πολλούς άλλους Αρμένιους Καππαδόκες (: ο Μπενιάτ Κάλφα και Ντονίκ Κάλφα από το Μουντζουσούν, ο Μινά Κάλφα Εορντέκ από το Εβερέγκ, ο Μαγκιρδίτς Κάλφα από το Ταλάς (τη Μουταλάσκη) και ο ονομαστός πατριώτης του Αβεντίς Κάλφα Καλφαγιάν († 1867).. Στην Καππαδοκία συναντήσαμε και τούρκικα μαστοροχώρια όπως το Καγιαρντί, το Φερτέκι, κ.ά. Στη δε Μαλακοπή υπήρχε κοινό οικοδομικό συνεργείο 6 κτιστάδων Χριστιανών και Τούρκων. Όλα τα παραπάνω δίνουν την εντύπωση πληθώρας μαστόρων, όμως η ως τα τώρα έρευνα έδειξε ότι σε 83 χωριά της Καππαδοκίας πριν το 1922 το ποσοστό των μαστόρων έφτανε μόλις το 2% στο σύνολο των επαγγελματιών. Εάν υπήρχε ένα πραγματικό μαστοροχώρι αυτό ήταν το *Ürgüp* (το Προκόπι) κοντά στην Καισάρεια. Οι τεχνίτες του αριθμούνταν σε εκατοντάδες, έφτασε δε να έχει 700 μαστόρους συσσωματωμένους στο σωματείο οικοδόμων «Ο Πατήρ Αβραάμ». Αυτοί έχτιζαν στο Ιντζεσού, στην Ποταμιά, και στη Τζαλέλα, καθώς και στην πλούσια Σινασό. Τα σπίτια της τελευταίας είναι δείγματα σπάνιας μορφολογίας και λιθοξοϊκής τέχνης, και έχουν κτιστεί τα μισά από τους Προκοπιανούς, τα άλλα από τους «Λαζούς» (Ποντίους; μάλλον). Κάνει εντύπωση όμως ότι η εκκλησία στο Προκόπι του πολιούχου τους Οσίου Ιωάννου του Ρώσου στα 1886-1892 δεν χτίστηκε από ντόπιο, αλλά προσκαλέστηκε Πόντιος κάλφας, «ο εξ Αργυρουπόλεως αρχιτέκτων» Χαράλαμπος γιος του Χατζησάββα. Και άλλες εκκλησίες της Καππαδοκίας χτίστηκαν από Ποντίους: όπως στο Μιστί το 1844 η λεγόμενη εκκλησία «Αγίου Βασιλείου» (πραγματικά Αγίου Βλασίου) από τον Κυριάκο Κάλφα από την Τραπεζούντα και στη Μαλακοπή το [1858] ο ναός του Αγίου Θεοδώρου Τήρωνος υπό «*ΑΡΧΙΤΕΚΤΟΝΟΝ Κ. ΚΥΡΙΑΚΟΥ [ΠΡΟΔΡΟΜΟΥ, ΤΟΥ ΕΚ ΧΑΛΔΙΑΣ...*». – Ο Πόντος φαίνεται να είναι η μεγάλη, και με παλαιά παράδοση κοιτίδα μαστόρων της Μικράς Ασίας. Περιοδεύοντες κτίζανε σ' αυτήν, στη Ρωσία, ακόμα και σε αρμενικά εδάφη. Τα κυριότερα ποντιακά μαστοροχώρια ήταν η Σάντα, η Ίμερα και η Κρώμνη. Υπήρχαν και άλλα μικρότερα, αλλά όχι λιγότερο δυναμικά. Οικοδόμοι από το

Καγιά-Τιπί Κοτυώρων, το Κάγιαλι, το Λιφτιάρ κ.ά. ταξείδευαν έως το Εσκή-Σεχίρ, Τοκάτη, Σαμψούντα και σ' αυτήν την Άγκυρα. «Μαστόροι από το Γκιουμουσχάνε» (τουρκ. Gümüşhane, η Αργυρούπολη) πήγαιναν ομαδικά να κτίσουν στην Καρπαδοκία, όπως στο Εμινίκ της Νίγδης κατ' αρχήν εποχικά, στο τέλος ξεσηκώνοντας τις οικογένειές τους εγκαταστάθηκαν εκεί οριστικά. Από άλλα χωριά μετανάστευαν μαστόροι στη Ρωσία. Γνωρίζουμε επώνυμους που εργάζονταν εκεί οριστικά. Ο πρωτομάστορας Κωνσταντίνος Ανανάντον με τεχνίτες από την Τραπεζούντα και τη Γκιουμούσχανα πριν το 1855 σε διάστημα 17 ετών έκτισε 24 εκκλησίες στην περιοχή Μινγκρέλη κ.ά. της Ρωσίας. Οι Τραπεζούντιοι πρωτομαστόροι Συμεών Γυτέρα και Χαράλαμπος Παλάστωφ (σύμφωνα με τα ρωσικά αρχεία) ανοικοδόμησαν εκκλησία το δεύτερο μισό του 19ου αι., στην περιοχή Σεμάχα του Αζερμπαϊτζάν. Η Ίμερα είχε την παλαιότερη παράδοση και επώνυμους πρωτομαστόρους «Ο ΠΡΩΤΟ ΜΑΪΣΤΩΡΑΣ ΓΡΗΓΟΡΙΣ ΧΡΥΣΟΥΛΙΔΗΣ, ΜΑΪΟΥ 1, έτος 1859» έχτισε το ναό Προφήτου Προδρόμου της «Μονής ΓΗΜΕΡΑΣ». Εξάλλου στη Σινασό κτίστηκε η εκκλησία των Ταξιαρχών «... χειρί .. αρχιτέκτονος Γρηγορίου παπά Λαζαρί ανεψιού...» από Ίμερα το 1841. Ενωρίτερα και Ίμεραίοι είχαν μεταναστεύσει ιδρύοντας το 1830 τη [νεα] Ίμερα στη Τσάλκα της Γεωργίας. Παρόμοια μετανάστευση πραγματοποίησαν και οι Κρωμναίοι. Υπάρχει γενικά εύφημη ανάμνηση γι' αυτούς, αλλά δεν γνωρίζουμε πολλά. Καλύτερα κατατοπισμένοι είμαστε για τη Σάντα. Εδώ όλοι οι άντρες ήταν οικοδόμοι, ξενιτεύονταν στο εσωτερικό και στο εξωτερικό. Ως τα τελευταία υπήρχαν Σανταίοι που αποδημούσαν στον Καύκασο και στη Ρωσία, αλλά ξαναγύριζαν στην πατρίδα. Ένας από τους πολλούς πετυχημένους Σανταίους εργολάβους ήταν στο Βατούμ ο Θεόδωρος Κούρτογλου (Σάντα 1856-Βατούμ 1914).

Τα περιοδεύοντα οικοδομικά συνεργεία γνωστά με το όνομα «μπουλούκι» (τουρκ. topluluk), η «παρέα», ο «ταϊφάς» (τουρκ. taife), η «κομπανία», η «τσέ-τα» (τουρκ. çete) είχαν σταθερή συγκρότηση κατά κανόνα πάνω σε συγγενική βάση. Επικεφαλής βρισκόταν ο πρωτομάστορας, συνήθως ο καλλίτερος χτίστης ή πελεκάνος, μετά οι πελεκάνοι (λιθοξόοι), οι μαστόροι, οι νταμαρτζήδες, τα μαστορόπουλα και τα υποζύγια (μουλάρια συνήθως) που έπαιρναν κι αυτά κανονική αμοιβή, όσο η μειωμένη των μαστορόπουλων. Κατά κανόνα πρωτομάστορας και χτίστες μοιράζονταν την ίδια αμοιβή, οι πελεκάνοι πληρώνονταν καλλίτερα, τα μαστορόπουλα λιγότερο, όπως και τα μουλάρια. (Όμως ενίοτε ο πρωτομάστορας-εργολάβος εκμεταλλευόταν αγαθούς μαστόρους: «τρεις πενήντα ενενήντα!, πάρε και δέκα από μένα, νάσαι ευχαριστημένος!!»). Οι έμπειροι χτίστες έχτιζαν την εξωτερική όψη του τοίχου, οι δεύτεροι ή δόκιμοι από μέσα. Τα μαστορόπουλα αρχικά κουβαλούσαν τις πέτρες, μετά μάθαιναν να φκιάνουν «λάσπη», αργότερα ανέβαιναν στη σκαλωσιά να διδαχτούν την τέχνη έως ότου, πρώτα μέσα, να

γίνουν μαστόροι (και «να φάνε κεφάλι πράσο»). Οι οικοδόμοι προερχόμενοι από άγονα μέρη, πρώτο μέλημα είχαν τον επιούσιο και τη συντήρηση της οικογένειας. Δεν ήταν δυνατόν οι μαστόροι παρά σπάνια να είχαν καλλιτεχνικές προθέσεις. (Αλλά έστω πολύ αραιά πρόσφεραν και πνευματικό έργο παίζοντας θέατρο με σημαντική απήχηση). Η ζωή τους ήταν εξαιρετικά δύσκολη, ιδιαίτερα των μαστορόπουλων (η διατροφή, ο ύπνος, η απλυσιά, η αρρώστια, το δια βίου σακάτεμα από ατυχήματα, η έλλειψη περίθαλψης και ασφάλειας, άλλες ζωτικές ανάγκες, η αρνητική συχνά αντιμετώπισή τους, η εκμετάλλευσή τους, ιδίως από δυνάστες αγάδες τότε). Άμυνά τους ήταν μικρές πονηριές, λαθροχειρίες στην επιμέτρηση εργασιών τους, εντοιχισμός χελώνας στην οικοδομή κακοπληρωτών για τη δημιουργία φαντασιώσεων σ' αυτούς από το θόρυβο του ζώου, η χρήση μυστικού γλωσσάριου για τη συνεννόηση μεταξύ τους και την έκφραση μύχιων σκέψεων και επιθυμιών τους: Εδώ πρόκειται για τα λεγόμενα «κ ο υ δ α ρ ί τ ι κ α» των μαστόρων Ηπείρου και Δυτικής Μακεδονίας: *Αφού δε μας έραξε κράνια δεν ξησυρόμαστε ναπραχαλίσουμε* = αφού δεν μας έδωσε λεφτά δεν πάμε να δουλέψουμε. – *Ο μπαρός γκάβιασε γκαντηνάρι να μανέψουν οι κουδαράιοι* = το αφεντικό έσφαξε γίδα (ή πρόβατο) να φάνε οι μαστόροι. – *Φορεί όρματη μπαρέσιο* = είναι όμορφη η κυρά. Η χρήση του γλωσσάριου αυτού χαρακτήριζε την παράδοση των μεγάλων, παλαιών χωριών μαστόρων. Κατά τις εποχικές μετακινήσεις τους τα συνεργεία κατά κανόνα έφευγαν άνοιξη και γύριζαν το φθινόπωρο (αλλά παλαιότερα μάλλον αντίστροφα). Πίσω οι γυναίκες είχαν όλη την ευθύνη για την οικογένεια και τις δουλειές. Οι μετακινήσεις για δουλειά, τα «ταξείδια», γίνονταν κατά κανόνα σε συγκεκριμένες περιοχές. - Από τα μέσα του 19ου αι. με την ανάδυση των σπουδαγμένων μηχανικών αρχίζουν να υποχωρούν αργόσυρτα οι παραδοσιακοί τρόποι δουλειάς, ο πρωτομάστορας με το οργανωμένο «μπουλούκι» χάνει βαθμιαία τον πρώτο ρόλο. Στο δεύτερο μισό του αιώνα παρατηρείται εγκατάσταση των μαστόρων στις πόλεις. Γύρω στα 1900 αρχίζουν και τα υπερπόντια ταξείδια, όπως στην Αμερική, στην Αίγυπτο, στο Σουδάν, στην Τουρκία, στην Ανατολή (Πληκαδίτες της Κόνιτσας έφτασαν στο ... Βλαδιβοστόκ, όπως αντίθετα δυτικά Καστανιανίτες της Κόνιτσας στην ...Αλάσκα). Κατά δε τη δεκαετία πριν τον πόλεμο του 1940 ομαδικά ταξείδια έγιναν στην Περσία. Με τον πόλεμο ήρθε το ουσιαστικό τέλος και της διάλυσης των «μπουλουκιών».

Η συμπεριφορά του κόσμου απέναντι στους μαστόρους ήταν διαφορετική, κατά κανόνα αρνητική: Με πίκρα ομολογούσαν οι μαστόροι «για μια περιφρόνηση που συναντούσαν απ' τους ντόπιους πληθυσμούς. Μάστορας σήμαινε παρακατιανός». Όμως υπήρχε κάποτε και τέτοιος θαυμασμός για τους μαστόρους από τα φημισμένα μαστοροχώρια, ώστε να δημιουργηθεί ο μύθος ότι αυτοί «έχτισαν τον κόσμο!».

## Προτεινόμενη βιβλιογραφία

1. Αρμολόι, *Τρίμηνη έκδοση με θέματα από την Πυρσόγιαννη και τα γύρω μαστοροχώρια της Κόνιτσας*, τευχ.1 (Αυγ. 1976) έως τευχ.10 (Δεκ. 1980).
2. Αράπογλου Μιχάλης Α., *Κόνιτσα: άνθρωπος και χώρος: η ταυτότητα μέσα στη διαφορά*, 1ο Επιστημονικό Συμπόσιο «Η επαρχία Κόνιτσας στο χώρο και το χρόνο», Κόνιτσα Ιωαννίνων 1995.
3. Βερτοδούλου-Καψάλη Αγγελική, *Ήπειρος. Πολιτιστική κληρονομιά και φύση*, εκδόσεις Δωδώνη, Αθήνα – Γιάννινα 1995.
4. Λυμπερόπουλος Γιάννης, *Κόνιτσα. Ιστορία και Πολιτισμός. Χρέος στον τόπο μου*, εκδόσεις Δήμος Κόνιτσας, Κόνιτσα 2004.
5. Μαμμόπουλος Α, *Λαϊκή αρχιτεκτονική: Ήπειρώτες μαστόροι και γεφύρια*, Βιβλιοθήκη Ηπειρωτικής Εταιρείας Αθηνών αρ.40: Αθήνα 1973.
6. Μαντάς Σπύρος Ι., *Τα ηπειρώτικα γεφύρια*, Τεχνικές εκδόσεις, Αθήνα 1985.
7. Μαντάς Σπύρος Ι., *Το Γεφύρι και ο Ήπειρώτης*, Τεχνικές εκδόσεις, Αθήνα 1988.
8. Μέρτζος Νικόλαος Ι., *Αρμάνοι-Οι Βλάχοι*, εκδόσεις Ρέκος, Θεσσαλονίκη 2001.
9. Νιτσιάκος Βασίλης, *Η επαρχία Κόνιτσας στο χώρο και το χρόνο*, εκδόσεις Δήμος Κόνιτσας - Πνευματικό Κέντρο 1996.
10. Νιτσιάκος Βασίλης, *Οι ορεινές κοινότητες της Βόρειας Πίνδου. Στον απόηχο της μακράς διάρκειας*, εκδόσεις Πλέθρον, Αθήνα 1995.
11. Παπαγεωργίου Βασίλης και Πετρονώτης Αργύρης, *Ο Πυρσογιαννίτης Πρωτομάστορας Ζιώγας Φρόντζος και τα έργα του*, (Μάστοροι και Γεφύρια), ανάτυπο από τον τόμο «Η επαρχία Κόνιτσας στο Χώρο και το Χρόνο», (Εισηγήσεις στο Α' Επιστημονικό Συμπόσιο, επιμ. Βασίλης Γ. Νιτσιάκος), Δήμος Κόνιτσας, Κόνιτσα 1996.
12. Πετρονώτης Αργύρης Π.Π., *Πέτρινα Γεφύρια στην Ελλάδα (Συμβολή)*, ανάτυπο από τον τόμο Φύση και Έργα Ανθρώπων, Υπ.Ε.Π.Θ.-Ε.Ι.Ν. Κέντρο Περιβαλλοντικής Εκπαίδευσης Κόνιτσας, Κόνιτσα 2005.



13. Πετρονώτης Αργύρης Π.Π. και Παπαγεωργίου Βασίλης, *Μάστοροι-Χτίστες από τα Μαστοροχώρια της Κόνιτσας*, τ. Α', Νομαρχιακή Αυτοδιοίκηση Ιωαννίνων-Ήπειρος Α.Ε., Ιωάννινα 2009.
14. Σινάνης Άγγελος, *Ο Γράμμος και τα Μαστοροχώρια της Κόνιτσας*, εκδόσεις Ανάβαση, Αθήνα 2010.
15. Τουφίδης Σωτήρης, *Η Κόνιτσα και τα χωριά της*.





ISBN: 978-960-9406-13-0



Ευρωπαϊκή Ένωση  
Ευρωπαϊκό Κοινωνικό Ταμείο



ΥΠΟΥΡΓΕΙΟ ΠΑΙΔΕΙΑΣ, ΔΙΑ ΒΙΟΥ ΜΑΘΗΣΗΣ ΚΑΙ ΘΡΗΣΚΕΥΜΑΤΩΝ  
ΕΙΔΙΚΗ ΥΠΗΡΕΣΙΑ ΔΙΑΧΕΙΡΙΣΗΣ



Με τη συγχρηματοδότηση της Ελλάδας και της Ευρωπαϊκής Ένωσης



ΕΘΝΙΚΟ ΙΔΡΥΜΑ ΝΕΟΤΗΤΑΣ